

BARTA RÓBERT

NAGY-BRITANNIA 1945-BEN

„Most sokkal inkább részei vagyunk Európának, mint bármikor azelőtt, és hogyha visszautasítjuk a velük való együttműködést, még sokkal nagyobb hibát követnénk el annál is, mint ha az USA nem kívánná betölteni a világ vezető hatalmának a szerepkörét.”

Bevezetés

■ 1945 – a Nulla Év (Jahr Null) a második világháború utáni német közbeszédben született meg, és előbb a német, majd a nemzetközi történeti szakirodalom is gyorsan átvette.¹ A fogalom jóval többet jelent annál, hogy véget ért a háború, Európa és a világ sorsa két, alapvetően nem európai hatalom (Egyesült Államok, Szovjetunió) kezébe került, és többé már nem az európai civilizáció irányította a világtörténelmet. Minden ország életébe is beköszöntött az új kezdet, és ez jórészt független volt attól, hogy a győztesek, vesztesek vagy a semlegesek táborában érte őket a háború vége. Az antifasiszta koalíció tagjaként hat évet végigharcoló és győzedelmeskedő Nagy-Britanniának a háború végére nem csupán saját birodalma hanyatlásával kellett szembenéznie, de el kellett fogadnia az amerikaiak vezető szerepét, és valamilyen módon kezelnie kellett a háborúnak a háterszagra gyakorolt komplex hatásait.

A háborús győzelem ára

■ Nagy-Britannia és a brit birodalom háborúban katonai egységekkel részt vett domíniumai (Ausztrália, Dél-Afrika, Kanada, Új-Zéland) az első világháborús adatokhoz képest (mintegy egymillió fő) elviselhető mértékű emberveszteséget szenvedtek (összesen 422 515 fő, ebből 60 595 fő polgári áldozat).² A brit nemzeti vagyon egynegyede elveszett, 700 ezer lakóépület pusztult el, és ennek mintegy ötszöröse súlyosan károsodott. Az államkincstár több milliárd dollárral tartozott az Egyesült Álla-

moknak, a lakosság ellátása akadozott, a „szűkösség éveiben” állandósult a hiány, a sorban állás. Az alapvető élelmiszereket jegyre adták, a kenyérjegyek egészen 1948 júliusáig érvényben voltak. Mindez szokatlan volt a középosztálybeli jólétben és a birodalmi stabilitásban felnőtt generációknak. Az erkölcsi normák lazulásának világos jele volt, hogy megjelentek az ügyeskedők és a feketézők, a háború előtti szinthez képest az ilyen természetű szabálysértések száma megduplázódott.³ A lakáshiányt a leszerelt és hazaérkező katonák is súlyosbították, sokan közülük önkényes lakásfoglalásba kezdtek, vagy beköltöztek az elhagyott katonai táborokba. Az angolok 1941-től gyakorlatilag amerikai segélyekből éltek, 1945-ben John Maynard Keynes közbenjárásával egy 3,75 milliárd dolláros segélycsomag érkezett, elég kemény feltételekkel. Az amerikai hitel kamata magas volt, feltételül szabták a brit birodalmi vámrendszer felszámolását és az angol font konvertibilissé tételét. A „szűkösség éveit” 1948-ig, a Marshall-segély megérkezéséig tartották, de ezek a gazdasági és hátszágbeli nehézségek London külpolitikájában kezdetben még alig voltak érzékelhetőek.

Az 1945. február elején megtartott jaltai szövetséges csúcskonferencián a brit birodalmat képviselő Winston S. Churchill miniszterelnök látszólag egyenrangú partnere volt Rooseveltnek és Sztálinnak, valójában azonban minden fontos ügyben engedni kényszerült az amerikaiaknak és a szovjeteknek. A nyolc tárgyalási nappól hét alkalommal volt szó a lengyelekről, végül Washington nyomására London elfogadta a szovjet álláspontot, miszerint a Lublinban létrejött szovjetbarát lengyel kormányt kell kiegészíteni néhány nyugatbarát hazai és emigráns lengyel politikussal. Churchill ekkor még ugyan ellenezte Lengyelország tervbe vett új nyugati határát (Odera-Neisse-vonal), de azt elfogadta, hogy az ország keleti határa gyakorlatilag a régi Curzon-vonal legyen.⁴ A brit államférfinak Jaltában komoly vitái voltak az amerikaiakkal, akik a háború után létrehozandó új nemzetközi szervezetnek (ENSZ) többek között azt a szerepet szánták, hogy segítse a brit birodalom szétesése utáni önálló nemzetállami fejlődést szerte a világban. Ráadásul az amerikaiak bejelentették, hogy az európai háború befejeződése után kivonják csapataikat a kontinensről, ami ugyan nem történt meg, de ez Jaltában mégis felerősítette a britek félelmeit a Vörös Hadsereg várható nyugat-európai előrenyomulásával kapcsolatban.⁵ Churchill kommunistaellenessége habitusának, gondolkodásmódjának, politikai pályájának azon vonásai közé tartozott, mely hosszú karrierje alatt gyakorlati politikájában árnyalatait illetően ugyan változott, lényegi elemeit tekintve azonban nem. A kommunizmussal és a Szovjetunióval kapcsolatos ambivalens álláspontja valójában a második világháború éveit alakult ki. Az 1939 előtt képviselt és alkut nem ismerő anti-kommunizmusa, mely még a legkritikusabb bírálói⁶ szerint is élete végéig jellemző volt rá, a háború éveit alatt és a Szovjetunióval való szükségszerű együttműködés miatt, praktikus okokból háttérbe szorult. Mindvégig bizalmatlan maradt azonban a szovjet külpolitikával szemben. 1939 októberében egy rádióbeszédében a szovjet külpolitikát olyan rejtélyhez hasonlította, mely „egy talány titokzatos mélységeibe van ágyazva egy enigma belsejében”.⁷ Noha a kijelentést nyilvánvalóan a Molotov-Ribbentrop-paktum és Lengyelország gyors bukásának sokja inspirálta, mégis a brit külpolitika egészen 1958-ig nagyrészt ilyen alapon ítélte meg a Szovjetuniót. Churchill pontosan érzekelte a jaltai rendezés veszélyeit, amit szemléletesen tükröznek 1945. augusztus 14-én, a Szovjetunió Japán elleni hadüzenetét kommentáló, Lord Halifaxhoz intézett táviratának szavai: „...a legjobb pillanatban történt a szovjet hadüzenet... de ez ne olyan áron történjen, hogy az oroszok különleges jogokat formálnak maguknak Közép-Európában és a Balkánon.”⁸ Magyarországgal kapcsolatban is hasonló álláspontot képviselt, a későbbiekben hangsúlyozta, hogy „...a magyarok századokon keresztül megmaradtak hazájukban, és mindig is Európa érté-

kes részei voltak. Az ország orosz megszállása csak jövőbeli konfliktusok forrása lehet, és egy ilyen nemzeti katasztrófa minden jó szándékú embert aggodalommal tölt el.”⁹ A kommunizmus veszélyét és a kommunisták európai tevékenységét szembeállította a keresztény világ hagyományos értékeivel, de sohasem tagadta, hogy a kommunisták nagyon is gyakorlatias és céltudatos emberek. Mackenzie King, Kanada miniszterelnöke naplójában megemlíti, hogy Churchill a kommunistákat a jézusi elveket megtagadó jezsuitákhoz hasonlította, akik ha kell, a cél érdekében mindenre hajlandóak, és egyáltalán nem tekinthetők naiv álmodozóknak. Miután céljaikat tekintve a végletekig realisták, ezért csakis így lehet őket kezelni.¹⁰

A brit államférfi 1945. április 29-ei, Sztálinnak címzett táviratában felhívta a figyelmet arra, hogy a nyugati és a „keleti” világ között meglévő jelentős különbségek előbb vagy utóbb kettészakítják Európát, hacsak az antifasiszta szövetség vezetői ezt meg nem akadályozzák.¹¹ Időnként azonban saját szerepét is kritikusan szemlélte, noha sohasem tagadta, hogy különösen kedvére való nagy döntéseket informális módon meghozni. Egy őszinte pillanatában, kezelőorvosához fordulva, így emlékezett az 1944. októberi, Sztálinnal kötött híres ún. százalékos megegyezésre: „Olvassa csak. Százalékos megegyezést kötöttünk Sztálinnal a háború alatt a befolyási övezetekről, Románia, Bulgária, Görögország stb. Itt vannak leírva... Elég cinikusnak tűnik. Mondtam Sztálinnak, hogy milliók sorsát mérjük ki így százalékosan. El kéne égetnünk ezt a papírt. Nem, nem – mondta Sztálin –, tartsa csak meg. Látja, a hatalommal rendelkező emberek olyasmit is megtehetnek, amit mások nem.”¹² A Szovjetunió európai terjeszkedésének ténye nagyon komoly aggodalommal töltötte el Churchillt. Anthony Edenhez címzett levelében a félelmei mellett már megjelennek azok az elképzelései is, melyeket majd a „vasfüggöny” táviratból és a fultoni beszédből ismer meg a világ: „...úgy érzem, szörnyű dolgok történnek az oroszok Elbáig történő németországi előrenyomulása során. Az USA hadseregének meghirdetett visszavonása... azt jelenti, hogy az orosz befolyási övezet határai 120 mérfölddel nyugatabbra tolnak a front mintegy 310–400 mérföldes hosszában... Így az orosz ellenőrzés alatt álló területek majd magukba foglalják a balti államokat, egész Németországot a megszállási zóna határáig, egész Csehszlovákiát, Magyarországot, Romániát, Bulgáriát... Közép-Európa összes nagyvárosát magába foglalja ez a terület... Az oroszok Németország felé irányuló jóvátételi követelései olyan nagyok, hogy az önmagában lehetővé teszi az orosz megszállás éveig tartó meghosszabbítását, s ezalatt Lengyelország más államokkal együtt mélyen be fog sülyedni az orosz övezetek mocsarába, s gazdaságilag talán nem lesz szükségszerűen szovjetizálva, de rendőrállammá változtatják. [...] lehet, hogy meg tudjuk nyugtatni őket [ti. az oroszokat], hogyha egy általános megegyezés keretében kijáratokat kapnak a Balti- és Fekete-tengerre. Mindezeket azonban azelőtt kell megtenni, mielőtt az USA európai haderőit leszerelik. Ha nem tudunk megegyezésre jutni az oroszokkal azelőtt, hogy az amerikaiak kivonják csapataikat Európából, és a nyugati szövetségesek felszámolják a háborús arsenáljukat, nos abban az esetben... kevés az esély a harmadik világháború elkerülésére.”¹³ Valójában ez a félelem motiválta a „vasfüggöny” táviratot, melyet 1945. május 12-én küldött Truman amerikai elnöknek. Noha a vasfüggöny kifejezés használata sokkal korábbi eredetű,¹⁴ a távirat mégis több egyszerű helyzetelemzésnél. Brit részről fontosnak tartották, hogy az oroszokkal tartós megállapodást kössenek, még mielőtt a megszállási övezetekben mindenki berendezkedik. Churchill mindenképpen el kívánta kerülni, hogy az amerikai csapatok a háború befejeződése után elhagyják a kontinenst – már Jaltában is ez volt a fő célja –, és miután nem bízott az oroszokban, az erő pozíciójából próbált megegyezésre jutni velük. 1945. április elején azonban hiába sürgette Rooseveltet és Eisenhowert, hogy a hadműveleti tervek figyelmen kívül hagyva a nyugati szövetségesek Berlin megszállására összpontosít-

sanak, végül kénytelen volt elfogadni a német területek és Berlin négyhatalmi megsztottságát. A német kapituláció után a brit katonai megszállási zóna a berlini brit szektor mellett Németország északnyugati, iparosodott területeire (Ruhr-vidék) terjedt ki. Az itt állomásozó 800 ezres brit haderő 21 milliárdnyi német biztonságáért és ellátásáért felelt, ami súlyos terheket rótt az anyaország gazdaságára. Ezért London örömmel fogadta a brit és amerikai zónák későbbi gazdasági és közigazgatási egyesítését (1947. január 1.– Bizónia), ráadásul a görög polgárháborúban a kommunistaelenes erők mellett harcoló brit egységek¹⁵ finanszírozása már kezdettől fogva komoly gondokat okozott. Ilyen előzmények után érthető, hogy az 1945. július 17. és 25. között Potsdamban tartózkodó Churchill egy enervált, mindenben engedékeny brit álláspontot képviselt. Az új német–lengyel határként elfogadta az Odera–Neisse-vonalat és a második ülés után abba is belenyugodott, hogy a szovjet flotta jelen legyen a világtengereken. Már nem bízott annyira Sztálinban és a szovjetekben, mint a szálalékos megegyezés idején, és ezt az amerikai–brit speciális kapcsolatrendszer fontosságának folyamatos hangsúlyozásával leplezte. Mindez arra is jó volt, hogy a britek hanyatlását és az amerikaiakkal kapcsolatos folyamatos alárendelődést megmagyarázzák. A valóságos helyzetet azonban nagyon is pontosan érzékelték, és ezt jól tükrözik Churchill tíz évvel későbbi szavai: „1944 júliusáig Angliának komoly befolyása volt a dolgok menetére; utána már biztos voltam benne, hogy Amerika hozza a nagy döntéseket... Most is így van. Még mindig nem fogjuk fel, milyen elképesztően erősek. El tudnák foglalni Oroszországot bármilyen segítség nélkül. Egy hónapon belül a Kreml már képtelen lenne csapatokat mozgósítani. Mindezt egyedül is végrehajthatják. Ez volt az, amire Dulles utalt, amikor a »politikánk agonizáló felértékeléséről« beszélt. A segítségük nélkül Anglia elszigetelődne és Franciaországgal együtt Oroszország csatlósává válna – Winstonnak elcsuklott a hangja és könnyek szöktek a szemébe.”¹⁶

A konzervatív választási vereség és következményei

■ A német fegyverletétel után Churchill konzervatív–munkáspárti háborús kabinete konzervatív politikusokból álló átmeneti kormánnyá (*caretaker cabinet*) alakult, melynek legfőbb feladata az általános választások kiírása és lebonyolítása volt. A hivatalban lévő miniszterelnök és a konzervatív politikai elit¹⁷ jó része nem ragaszkodott a választások megtartásához, úgy vélték, az ráér a japánok fölött aratott végső győzelem után (ez utóbbit csak 1946 őszére várták). Noha a későbbi választási eredmények tükrében úgy tűnhetett, hogy a konzervatívokat meglepte a vereség, ez nem jelentette azt, hogy nem készültek volna a megmérettetésre. A brit Konzervatív Párt választási gépezetét működtetők úgy számítottak, hogy a háborús győzelmet ugyanúgy választási győzelemmé lehet alakítani, mint ahogyan az 1918-ban David Lloyd George-nak is sikerült. A konzervatívok azzal is tisztában voltak, hogy a brit választók 1945 nyarán azt várják a Clement C. Attlee¹⁸ vezette Munkáspárttól, amit ők az 1930-as években csak korlátozottan adtak meg nekik; a szociális biztonságot és a gondoskodó államot. Valójában a háborús kabinet már megvalósította a „tervezett kapitalizmus” bizonyos elemeit, kiterjesztve az állami szerepvállalást (az élelmiszerellátás központi szabályozása, a stratégiai fontosságú gazdasági ágazatok állami ellenőrzése), és 1943-ban létrejött egy reformbizottság (*Tory Reform Committee*), melynek célja az előző év végén nyilvánosságra hozott Beveridge-jelentés¹⁹ megvalósításának elősegítése volt. Inkább a háború utáni időszakra tervezték Butler 1944-ben elfogadott oktatási törvényének megvalósítását, mely többféle középiskola típust felállítva 15 éves korig szabta meg az általános tankötelezettséget. A konzervatív párti ideológia is próbált az új viszonyokhoz igazodni. Quentin Hogg, a reformbizottság elnöke

1944-ben megjelent könyvében (*One Year's Work*) Benjamin Disraelire, Randolph Churchillre és Joseph Chamberlainre hivatkozva már összeegyeztethetőnek tartotta a szocializmust és az államosítást a magánvállalkozásokkal és a szabadversennyel.²⁰

Ilyen biztató előzmények után a konzervatívok a lehető legerőszakosabban kezdtek el választási kampányukat, mert a párt élén álló Churchill sem eszmében, sem gyakorlati politikájában nem volt hajlandó megújulni. Ezt jól mutatta az ún. Gestapo-beszédként elhíresült 1945. június 4-ei választási kampány nyitó rádióbeszéde, melyben a brit Munkáspártot a szabadság, a magántulajdon és a hagyományos brit értékek ellenségeként állította be: „a szocialista politika gyökeresen szemben áll a szabadságról alkotott brit elképzelésekkel... a szocializmus elválaszthatatlanul összefonódik a totalitarianizmussal és az állam feltétlen imádatával. A szocializmus alapvető elvei a magántulajdon és a szabadság minden formáját támadják. A szocializmus lényegében nem csupán a brit magántulajdon elleni támadás, de támadás az egyszerű állampolgárok szabadsága ellen is. A szabad parlament... gyűlöletes a szocialista eszmék számára... De tovább megyek. A legmélyebb meggyőződéssel jelentem ki, hogy egyetlen szocialista rendszert sem lehet létrehozni politikai rendőrség nélkül. Sokan, akik ma szocialista szimpatizánsok, vagy rájuk szavaznak, elborzadnak ettől... Egyetlen szocialista kormányzat sem viseli el a közvélemény szabad, éles hangvételű kritikáját. Valamiféle Gestapo-rendszert fognak kialakítani, függetlenül attól, hogy az elején milyen humánus irányba haladnak...”²¹ Noha Churchill éles hangú szocialistaellenes kirohanása vélhetően Lord Beaverbrook, a konzervatívok mögött álló sajtócézar tanácsára történt, a miniszterelnök ezzel éppen ellenkező hatást váltott ki. Attlee szerint „a választók megértették, hogy micsoda különbség van Winston Churchill az egységes nemzet nagy háborús vezére és Winston Churchill a Konzervatív Párt vezetője között”.²² Churchill rugalmatlan és arrogáns fellépése azonban önmagában nem magyarázza meg a konzervatív választási vereséget. A konzervatívok népszerűség-vesztésének voltak a háború előtti időszakra visszanyúló jelei. 1924-től az időszakai választásokon rendre alulmaradtak, 1943 óta pedig a Gallup közvélemény-kutató intézet folyamatos munkáspárti fölényt jelzett. A brit választók belefáradtak a háborús erőfeszítésekbe, és az elmúlt évtizedek összes kudarcát (munkanélküliség, gazdasági válság, a háborúba sodródás, felkészületlenség a háború kezdetén) a konzervatívokhoz kötötték. A társadalom nagyobb része a konzervatívokat hiteltelennek tartotta, és a megváltozott politikai hangulatot világosan jelezték az 1945. július 26-án nyilvánosságra hozott választási eredmények. A 640 parlamenti helyből a Munkáspárt 393 mandátumával szemben a konzervatívok 213 parlamenti helyet szereztek, míg a liberálisok 12 képviselőt küldhettek a Westminsterbe. Hozzá kell azonban tenni, hogy a brit választási rendszer sajátosságai²³ miatt a két párt szavazóbázisa között nem volt akkora különbség (12 millió munkáspárti szavazó – 10 millió konzervatív), mint a parlamenti helyek tekintetében. A potsdami konferenciáról a választások miatt hazatért konzervatív pártvezér sorsszerűnek fogta fel a vereséget, látszólag méltósággal fogadta a választási kudarcot, legszűkebb környezete azonban érezte, mennyire csalódott, dühös és kiábrándult.²⁴ A brit Konzervatív Párt szempontjából a súlyos politikai fiaskó talán legpozitívabb hozadéka az volt, hogy elindult a párt ideológiájának és programjának megújítása, mely 1947 májusára az ún. *Industrial Charter* elfogadásával fejeződött be.

A jóléti állam kiépítése, a Beveridge-jelentés és a munkáspárti program megvalósítása nem köthető csupán az 1945-ös évhez, hiszen Attlee a háborús kabinetben miniszterelnök-helyettes volt, és munkáspárti kormányának kulcsfigurái (Herbert Morrison miniszterelnök-helyettes, Ernest Bevin külügyminiszter, Aneurin Bevan egészségügyi miniszter) már korábban is a brit politikai elit és a szakszervezeti mozgalom vezető alakjai voltak. Másrészt az 1945 nyarán megkezdett munkáspárti

kormányzati reformintézkedések évekig elhúzódtak, így az 1945-ös év ebben az összefüggésben nem tekinthető különösebben nagy cezúrának. Az államosítás már 1937 óta munkáspárti alapelv volt, de ennek háború utáni gyakorlati megvalósítása nem tűnt egyszerűnek. Attlee kormánya a nemzeti vagyon háború miatti csökkenésével indokolta a radikálisabb állami beavatkozást, ugyanakkor a Bank of England állami irányítás alá helyezése (1946 februárjában) inkább csak szimbolikus jelentőségű lépés volt. A Nemzeti Szénhivatal 1946-ban már 800 cég 1500 bányáját ellenőrizte, az elektromos- és gázellátást, valamint a közúti és vasúti közlekedést is állami kézbe vették (1947). A vas-és acélipar államosítását azonban az erőteljes tiltakozások és lobbierdekek miatt elhalasztották, 1950 után pedig ez lekerült a napirendről. A munkáspárti kormányzat a legnagyobb sikert a jóléti állam kiépítésével érte el, noha az ezzel kapcsolatos reformok létjogosultságát a konzervatívok már korábban is elismerték. A társadalombiztosítási rendszer kiterjesztése az alkalmazottakra, az egyéni vállalkozókra és a munkanélküliekre (*National Insurance Act* – 1946) és a komoly belpolitikai konfliktusok után²⁵ bevezetett Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (*National Health Service* – 1947) világosan jelezte, hogy Attlee kormánya a társadalom lehető legszélesebb rétegeinek próbálja megteremteni a középosztálybeli létet. Miután a háború alatt a szigetország lakásállományának 1/3-a megsérült, a kormány számításai szerint rövid időn belül egymillió új otthonra volt szükség. Hat év alatt ez a program meg is valósult, és ebben az ügyben teljes konszenzus volt a munkáspárti kormányzat és a konzervatív ellenzék között. Hasonlóan széles körű politikai támogatottsággal léptették életbe az 1944-es Butler-féle oktatási törvényt, mely 11 éves kor után viszonylag rugalmas és széles körű választási lehetőségeket (*grammar school, technical school, public school*) nyújtott a továbbtanulóknak, segítve ezzel a műveltségi szint emelkedését és a társadalmi mobilitást. A „szűkösség éveiben” meghozott szociálpolitikai intézkedések azonban jelentős anyagi forrásokat igényeltek. Ebben a tekintetben az amerikai hitel nem volt elégséges, a birodalom erőforrásait is mozgósítani kellett. Így tehát amíg Churchill az 1945-ös választási vereség miatti kiábrándultsága miatt fordult a világpolitika felé, addig a munkáspártiaknak finansziális kényszerek miatt is foglalkozniuk kellett a külpolitikai és a birodalmi ügyekkel.

Hanyatló birodalom alárendelt szerepben

■ Az 1945-ös év a brit birodalom 20. századi folyamatos hanyatlásában annyiban volt választóvonal, hogy a háború után és paradox módon a brit háborús győzelem ellenére felerősödtek a korábban tapasztalt bomlásjelzők.²⁶ Mindez talán az indiai szubkontinensen volt leginkább érzékelhető, ahol a brit fennhatóság (*British Raj*) 1942 óta gyakorlatilag domíniumi státust biztosított az indiaiaknak. Ennek azonban főként háborús okai voltak, London ugyanis nem tudta megvédeni az indiai partokat, ezért nagy szüksége volt a Gandhi vezette hindu többségű Indiai Nemzeti Kongresszus Párt és a mohamedán Muszlim Liga lojalitására. Indiai részről a háború idejére felfüggesztették a függetlenségi harcot, amiben az is nagy szerepet játszott, hogy az indiai politikai elit felismerte, hogy egy esetleges japán uralom²⁷ sokkal súlyosabb helyzetbe sodorná őket, mint a britek jelenléte. India megtartása London számára szimbolikus jelentőségű volt, a félsziget fölötti brit uralmat régóta a világhatalmi státus függvényében értelmezték: „Amíg India urai vagyunk, mi vagyunk a legerősebb hatalom a világon. Ha elveszítjük, akkor harmadrangú hatalommá süllyedünk...”²⁸ Ez persze nem volt teljesen igaz, hiszen valójában fordított logika működött: 1947 előtt Anglia csak azért uralhata Indiát, mert már régóta nagyhatalom volt, és nem India tette Londont nagyhatalommá. 1942 és 1947 között a British Rajban többé-kevésbé stabil belpolitikai viszonyok mellett vallásbéke uralkodott, és ezért a függetle-

nedési folyamattal együtt járó későbbi vallási alapú erőszakos kitelepítések, politikai merényletek, atrocitások és tömegmészárlások²⁹ sokak szemében kétségessé tették az önálló India és Pakisztán jövőjét. Az 1945-ös év végén lezajlott indiai választásokon győztes hindu Nemzeti Kongresszus Párt és a mohamedán Muszlim Liga által megkötött belpolitikai modus vivendi alapján a hinduk a 11 indiai tartományból 8-ban kormányt tudtak alakítani, a Mohamedán Liga pedig megkapta a nagy nemzetgyűlés mohamedánoknak fenntartott helyeinek 86,6%-át.

Eltérő történeti háttérrel, de hasonló folyamat zajlott Palesztinában, ahol a háború előtti és alatti brit népszövetségi mandátumterületre folyamatosan érkeztek a zsidó bevándorlók, és ez a folyamat 1945-től a túlélő európai zsidóság tömeges beáramlása miatt jelentősen felgyorsult. A helyzetet végül a gazdasági kényszer és az Egyesült Államok nyomása oldotta meg, mert az Attlee-kormány egyszerűen képtelen volt a palesztinai brit megszállást finanszírozni. Az 1948-ban, a brit palesztinai ENSZ mandátumterület megosztása után létrejött zsidó állam előtörténetéhez az is hozzátartozott, hogy Truman amerikai elnök támogatta a brit mandátum felosztását, gesztust téve ezzel a zsidó származású amerikai választópolgároknak. Mindazonáltal a munkáspárti kormány már 1945-ben rendkívül kényes helyzetbe került az ügy kapcsán, hiszen a holocaust borzalmai után nyilvánosan nem gátolhatta az Európából kiinduló zsidó bevándorlást, viszont az arab világ jóindulatára és kőolajára égetően szüksége volt. Ebben a tekintetben tehát London 1948-as kivonulása Palesztina területéről megkönnyebbülést jelentett a munkáspártiaknak, noha az Atlee-kormány éppen gazdasági okok miatt nem sietette túlságosan a birodalom bomlását. 1946 és 1949 között a brit export több mint fele (57,5%) a Brit Nemzetközösség felé irányult és az import mintegy felét (48%) a nemzetközösségi országok adták. Mindez nem csupán az anyaország háború utáni gazdasági újjáépítésében játszott fontos szerepet, de a már említett munkáspárti jóléti és szociális intézkedések finanszírozásában is. A gypjűbehozatal 2/3-a, a vaj 48%-a, a vaj 48%-a, a hús 29%-a Ausztráliából és Új-Zélandról származott, Kanada és Dél-Afrika szállította a színes- és nemesfémek felét. A tea 81%-a Indiából érkezett, a gabona több mint fele pedig a kanadai búzamezőkről. Ugyan Palesztina területén nem volt számottevő olajkészlet, viszont London az olaj 82%-át a Közel- és Közép-Kelet arabok lakta térségeiből szerezte be.³⁰ Az 1945 nyarán hivatalba lépett Attlee-kormány a választási vereséget szenvedett konzervatívok nem kis meglepetésére a nacionalizmust és a birodalmi érdekek képviselőit sokkal fontosabbnak tartotta, mint bármilyen szocialista modell bevezetését. Valójában semmiféle komoly változást nem akartak a birodalom életében, részben azért, mert a korábbi háborús kabinet munkáspárti tagjai ebben a tekintetben ugyanolyan liberális imperialisták voltak, mint Churchill. Másrészt a munkáspárti kormány többi tagjának álláspontja a birodalmi ügyekben szintén csak árnyalataiban különbözött az ide vonatkozó konzervatív politikától. A birodalom részeinek függetlenedési folyamatát lassítani ugyan tudták, de megállítani nem. Így jórészt tétlenül és tehetetlenül szemlélték az Ír Szabadállam 1949-es kilépését a Brit Nemzetközösségből, amit viszonylag ellensúlyozott az a taktikai lépés, hogy a nyugati világban London ismerte el elsőként a kommunista Kínát.

A munkáspártiak a Churchill által szervezett brit Egyesült Európa Mozgalmat (*United Europe Movement*)³¹ nem fogadták nagy lelkesedéssel, és általában bizalmatlanok voltak az összeurópai, nemzetek feletti intézmények létrehozásával kapcsolatban. Jórészt csak az egyes kormányok miniszterei által ellenőrzött Európa Tanács és a csupán konzultációs jogkörű Európai Parlament létrehozását támogatták.³² Mindez nem csupán a birodalmi és a brit nemzeti érdekek prioritásával volt magyarázható, hanem azzal is, hogy a munkáspárti szavazóbázis az ország nagyobbik részével együtt belefáradt a háborús erőfeszítésekbe, passzív és enervált volt, ráadásul Lon-

don külpolitikáját egyre inkább Washington akarata szabta meg. Ezen a helyzeten a munkáspárti kormány sem tudott változtatni, ráadásul Washingtontól komoly kritikákat kaptak a tervezett államosításokkal kapcsolatban, és a későbbiekben azt is el kellett fogadniuk, hogy állandó amerikai légi bázisok létesüljenek Angliában. A brit külpolitika korlátozott eszköztársa és az amerikaiaknak alárendelt szerepe jól látszott Londonnak a Szovjetunióval és a kialakuló kelet-közép-európai szovjet blokkal kapcsolatos álláspontjában. A szovjet katonai megszállási zónákban működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságok (*Allied Control Commission*) brit tagjai ugyan rendre tiltakoztak a szovjet megszálló haderők által elkövetett atrocitások és az azokat eltűrő szovjet parancsnokok miatt, mindez azonban hatástalan maradt. 1945. augusztus 20-án Ernest Bevin az új munkáspárti külügyminiszter parlamenti bemutatkozó beszédében³³ több térségbeli országot is (Bulgária, Magyarország, Románia) megemlített azon államok sorában, ahol a helyi kommunisták és a szovjetek miatt nincs demokrácia. Valójában azonban London a térségben nem volt több, mint „érdeklődő, de érdektelen barát” (*curious but uninterested amicus*). Európa középső és keleti felén alig voltak gazdasági érdekeltségei, a birodalmi érdekek és a más irányú lekötöttségek miatt a britek a térség fokozatos szovjetizációjába, a kialakuló hidegháború menetébe nem tudtak és nem is akartak érdemben beleszólni.

Összegzés

■ Winston S. Churchill a háborús kabinet miniszterelnökeként már 1945 májusában felismerte, hogy London számára a háborús győzelem ára a brit birodalom hanyatlása lesz, a folyamatos alárendelődés az amerikaiaknak és a szovjetek közép- és kelet-európai térnyerésének kényszerű elfogadása. A Szovjetunió európai fegyveres erejének megerősödését brit részről nagyobb veszélynek tartották, mint a szovjet típusú kommunista berendezkedés elterjedését. Ennek ellenére a konzervatívok erősen ideologikus és negatív kampányt folytattak az 1945-ös általános választásokon, de azt mégsem ezért veszítették el. A brit választók számon kérték rajtuk a háború miatt elmaradt szociális reformokat, belefáradtak a háborús erőfeszítésekbe, és végül soron már nem hitték el a Churchill vezette konzervatívok választási ígéreteit.

Nagy-Britannia 1945-ben már csupán a háborúban kivívott tekintélye folytán is minden megerőltetés nélkül megszerezhetette volna az egyesült Nyugat-Európa vezetését. De a brit közvéleményt és az általuk választott munkáspárti kormányt ez csekély mértékben érdekelte.³⁴ A munkáspártiak a birodalmi ügyekben valójában a konzervatív politikát folytatták, nacionalisták és birodalmi imperialisták voltak, de a széthullást (India, Palesztina) ezzel csak lassítani tudták. Szociálpolitikai intézkedéseikhez – melyek alapelveit a konzervatívok is elfogadták – szükségük volt a brit birodalom erőforrásaira, védelmi politikájukban pedig az amerikaiak támogatására. Annak ellenére, hogy London világgazdasági és világpolitikai súlya 1945 után fokozatosan és megállíthatatlanul csökkent, az egy főre jutó nemzeti össztermék tekintetében 1950-ben az USA mögött még mindig az Egyesült Királyság volt a világ második leggazdagabb országa. A megváltozott világhoz és annak realitásaihoz azonban Londonnak is igazodnia kellett. Ezt a dilemmát jól tükrözték a párizsi brit nagykövet, Duff Cooper Churchillhez írt 1946. szeptember 25-ei levelének sorai: „A legutolsó háborúban, mint már annyiszor azelőtt, a Csatorna megmentett minket, de ez többször már nem lesz így. Most sokkal inkább részei vagyunk Európának, mint bármikor azelőtt, és hogyha visszautasítjuk a velük való együttműködést, még sokkal nagyobb hibát követnénk el annál is, mint ha az USA nem kívánná betölteni a világ vezető hatalmának a szerepkörét.”³⁵

■ JEGYZETEK

1. Erre nézve: John Lukacs: *1945. A nulla év.* Európa Könyvkiadó, Bp., 1996. 172–247. (A továbbiakban Lukacs 1945)
2. Nagy-Britannia katonai vesztesége 271 311 fő volt. A német légitámadások és bombázások 60 595 fő civil áldozatot követeltek. Az anyaország mellett harcoló domíniumoknak gyakorlatilag nem volt civil veszteségük, ugyanakkor 89 609 katonájuk esett el a harcokban (közülük legtöbbször – 39 371 fő – kanadaiak voltak). Az anyaország teljes vesztesége az összlakosság 1%-át sem érte el. In: John Keegan (szerk.): *The Times Atlas. A második világháború.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 204–205.
3. Egedy Gergely: *Nagy-Britannia története.* Aula Kiadó, Bp., 1998. 226. (A továbbiakban Egedy: Nagy-Britannia)
4. Jaltáról és Churchill jaltai tevékenységéről Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1990; Surányi Róbert: *Churchill az új világrendről és az egységesülő Európáról, 1942–1946.* In: Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világpolitikában.* Napvilág Kiadó, Bp., 2005. 63–85. (A továbbiakban Surányi: Churchill); Roy Jenkins: *Churchill.* Európa Könyvkiadó, Bp., 2005. II. 306–316.
5. Jórészt emiatt kaptak a franciák németországi és berlini katonai megszállási zónákat, mert London ezzel próbálta ellensúlyozni az amerikaiak esetleges távozásával bekövetkező hatalmi vákuumot.
6. Elsősorban John Charmley munkáira gondolunk: *Churchill. The End of Glory – A political biography.* A John Curtis Book, London, 1993; *Churchill's Grand Alliance – The Anglo-American Special Relationship 1940-1957.* A Harvest Book, London, 1995. A brit politikus katonai tévedéseinek kritikai feldolgozása: Nigel Knight: *Churchill. The Greatest Briton unmasked.* David & Charles, Cincinnati, 2008. 384.
7. "a riddle wrapped in a mystery inside an enigma". In: Robert Rhodes James (ed.): *Winston Churchill. His Complete Speeches 1897–1963.* VI. 1935–1942. Chelsea House Publishers, New York, 1974. 6161. In: Viktor Mauer: *Harold MacMillan and the Deadline Crisis over Berlin 1958–59.* Twentieth Century British History, Vol. 9. No. 1. 1998. 54–85.
8. Churchill papers, 20/219. In: Martin Gilbert: *Never Despair-W. S. Churchill 1945-1965.* Vol. VIII. Heinemann, London, 1988. 14. (A továbbiakban Gilbert: Never Despair)
9. Churchill papers, M/529/5. PM. personal minute. In: Gilbert: *Never Despair.* 24–27.
10. J.W. Pickersgill and D. F. Forster: *The Mackenzie King Record.* vol. 3. 1945–46. Toronto, 1970. 83–87. In: Gilbert: *Never Despair.* 160–162.
11. Prime Minister's Personal Telegram, T. 657/5. No. 2255 to Moscow, Premier Papers 3/356/6. In: Gilbert: *Never Despair.* 659.
12. Lord Moran: *Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran. The Struggle for Survival 1940-1965.* Houghton Mifflin Company, Boston, 1966. 481–482. (A továbbiakban Moran: Churchill)
13. Churchill Papers 2/30. To Mr. Eden, T. 754/5. 4. 5. 1945. Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge.
14. A vasfüggöny (*iron curtain*) kifejezést a történeti szakirodalom szerint Vaszilij Rozanov orosz emigráns filozófus használta először 1918-ban írott könyvében (*Apocalypse of Our Time*), mely az orosz fejlődésről szőtt (*With a rumble and a roar, an iron curtain is descending on Russian History*). Magyarul: *Korunk apokaliptiszse.* In: *Apokaliptiszis–1917. Írások az orosz forradalomról.* Európa Kiadó, Bp., 1997. 321–418. Fordította Vári Erzsébet. Két évvel később Ethel Snowden, szovjet-oroszországbeli utazását megörökítő könyvében (*Through Bolshevik Russia.* Cassel and Company Ltd. London, New York, Toronto and Melbourne, 1920. 188.) szintén említi („...We were behind the iron curtain at last!...”). In: <http://www.archive.org/details/through-bolshevi01unkngoog> (A letöltés ideje: 2013. július 10.) Goebbels náci propagandaminiszter 1945. február 25-ei beszédében is megjelenik a kifejezés („ein eisenes Vorhang”), valamint Schwerin von Krosigk gróf, német külügyminiszter 1945. május 2-ai rádióbeszédében is („... In the East the iron curtain behind which, unseen by the eyes of the world, the work of destruction goes on, is moving steadily forward”). Krosigk beszédét a *The Times* 1945. május 3-ai száma részletesen közölte. A kifejezést az amerikai Allen W. Dulles is használta 1945 szeptemberében a *Council of Foreign Relation* ülésén tartott beszédében. A háború utáni európai (főként a német) helyzetet elemző beszédében Dulles a kelet-európai szovjet aktivitást úgy tekintette, mintha ott már ekkor egy vasfüggöny létezne („as if an iron curtain has fallen”). Ezt a beszédet első ízben a *Foreign Affairs* című folyóirat 2003 őszi (november–december) számában publikálták, *That Was Then: Allen W. Dulles on the Occupation of Germany* címmel. In: www.foreignaffairs.com/articles/59355/allen-w-dulles/that-was-then-allen-w-dulles-on-the-occupation-of-germany. (A letöltés ideje: 2013. július 10.)
15. A britek szerepéről a görög polgárháborúban Barta Róbert: *Brit külpolitikai elképzelések a Balkánról a 20. században.* Limes 2000. 2–3. sz. 255–268.
16. Moran: Churchill. 614.
17. A brit konzervatív párt ekkori történetére Robert Blake: *The Conservative Party from Peel to Thatcher.* Fontana Books, London, 1990. 251–256. (A továbbiakban: Blake: The Conservative Party); Barta Róbert: *A brit Konzervatív Párt 1918 és 1945 között.* Múltunk 2002. 3–4. sz. 95–134.
18. Clement C. Attlee-ről bővebben Harold Wilson: *A Prime Minister on Prime Ministers.* Weidenfeld & Nicholson, London, 1977. 277–302.
19. Lord William Beveridge liberális felsőházi tag jelentésében a brit szociális ellátórendszer és társadalombiztosítás továbbfejlesztését és általánossá tételét vázolta fel, sürgetve „a bölcsőtől a sírig” gondoskodó állam létrehozását.
20. Egedy Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század).* Századvég Kiadó, Bp., 2005. 191–192.
21. Party Politics again – The Socialist Gestapo. June, 4, 1945. Broadcast, London. In: Robert Rhodes James (ed.): *Churchill Speaks. 1897-1963. Collected Speeches in Peace & War.* Barnes & Noble Books, New York, 1998. 865–866.

22. Idézi: Blake: The Conservative Party, 251.
23. A korabeli brit választási rendszer alapja az ún. egyszemélyi választókerület (*one ballot constituency*) és a nem arányos rendszer (*non-proportional system*) volt. Eszerint kettőnél több induló esetén a leadott szavazatok kevesebb mint a felével is lehetett nyerni, a vesztes jelöltek szavazatai pedig nem számítottak. Részletesebben D. E. Butler: *The Electoral System in Britain, 1918-1951*. Clarendon Press, Oxford, 1953.
24. Moran: Churchill. 306. 309.
25. A National Health Service körüli belpolitikai vitákról bővebben: Egedy: Nagy-Britannia. 218–220.
26. A brit birodalom ekkori helyzetéhez: Denis Judd: *Empire. The British Imperial Experience from 1965 to the Present*. Fontana Press, London, 1997. 323–345. (A továbbiakban Judd: *Empire*)
27. A japán előrenyomulás Burma területén és az Irrawady folyó völgyében 1942 májusában alakadt. Emellett az indiai nemzeti mozgalom vezetői tisztában voltak a japánok által uralt területeken zajló elnyomással és kegyetlenkedésekkel. Noha a brit uralommal különösebben nem rokonszenveztek, részükről mégis kizárt volt a japánokkal történő megegyezés.
28. Curzon levele Balfournak 1901. március 31-én. British Library. B.L.Add. Mss. 49732. Idézi Judd: *Empire* 325.
29. A szakirodalom 250 és 600 ezer fő között becsüli az 1947–49 közötti hindu–mohamedán konfliktusok áldozatainak számát. In: Judd: *Empire* 324.
30. Judd: *Empire*. 328–329. A brit birodalmat évszázadokig sikeresen működtető gazdasági kapcsolatrendszeréről (*informal empire, gentlemanly capitalism*) részletesen: P.J. Cain-A.G. Hopkins: *British Imperialism*. I–II. Longman, London, 1993.
31. Erről részletesen Barta Róbert: *Az államférfi és a világpolgár. Winston S. Churchill és Emery Reves*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013. 23–31.
32. Surányi: Churchill. 83.
33. Parliamentary Debates, www.hansard.millbanksystem.com/-commons/1945/aug/20./debate-on-the-address Vol. 413. Col. 292, (A letöltés ideje: 2013. július 25.)
34. Lukacs: 1945. 64.
35. Churchill Papers 2/20. Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge.

